

İBN HİBBÂN'IN ANTAKYA RİHLESİ VE BURADA HADİS DİNLEDİĞİ HOCALARI*
IBN HİBBAN'S TRAVELS (RİHLA) TO ANTIOCH AND HIS TEACHERS WHERE HE
LISTENED TO HADITH

Ali KAYA*

ÖZET

Hadis ilmi açısından *rivâyet dönemi* kabul edilen ilk beş asır, hadis ilminin rivâyet ve dirâyetle ilgili kurallarının doğduğu ve oluştuğu zaman dilimine tekabül etmesi bakımından en önemli dönem sayılır. Bu rivayet döneminin önemli hadis alimlerinden biri de İbn Hibbân el-Büstî'dir (ö. 354/965). İlk öğrenimini, Büst ve çevresinde yaptıktan sonra önemli ilim merkezlerini dolaşarak ilim tahsil etti. Bu ilmi seyahatinde Antakya'ya da uğradı ve burada bulunan hadis hocalarından hadis dinledive eserlerinde rivayet etti. Bu ilmi seyahatinde Antakya'ya da uğradı, buradaki hocalardan hadis öğrendi ve eserlerinde rivayet etti. *el-Müsnedü's-sahîh* adlı hadis kitabında sahîh hadisleri toplamayı amaçlamıştır. Hadislerin sıhhatini belirleme, ravileri *cerh* ve *ta'dîl* konularında uzman bir hadis alimidir. Antakya ikinci İslâm halifesi olan Hz. Ömer döneminde Müslümanların hakimiyeti altına girmişti. Konumu itibariyle ilim taliplilerinin uğrak merkeziydi. Haleb, Musul, Şam, Harrân, Cezire, Tarsus gibi ilim merkezlerine yakınlığı, ilim öğrenmek isteyenler için Antakya'nın cazip bir şehir olmasını sağlamıştır. Hadis tarihi açısından bakıldığında, hadis öğrenme için yolculuğa çıkan alimlerinin uğrak yerlerinden birinin Antakya olduğu görülmektedir. Bu makalede İbn Hibbân'ın Antakya rihlesi ve burada hangi hocalardan hadis öğrendiği tesbit edilerek ortaya konulacak ve tanıtılacaktır. Bu hocaların kimlerden hadis öğrendiği, hangi ilim merkezlerinde kimlerle görüştüğü, hadis rivayeti açısından durumları, kimlerin kendilerinden hadis aldığı gibi sorular araştırılarak cevaplandırılacaktır. Bu çalışmayla hadis tarihinin yanında Antakya'nın kültür tarihinin bir dönemine ışık tutulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, İbn Hibbân el-Büstî, Antakya, İbn Hibbân'ın hocaları, Antakyalı muhaddisler.

ABSTRACT

The first five centuries, which are considered as narration periods in terms of hadith science, are considered as the most important period in terms of the time period in which the rules of narration and method of hadith science are born and formed. One of the important hadith scholars of this narration period is Ibn Hibbân al-Bustî (d. 354/965). After completing his first education in and around Bust, traveled to important science centers and collected science. During this scientific journey he visited Antioch (Anṭākiya), learned hadith from the hadith teachers here and narrated in his works. In his hadith book called al-Musnad al-ṣahîh, he aimed to collect ṣahîh hadiths. He is an expert scholar in determining the authenticity of hadith, and in identifying the ravies of the hadith in jarh and ta'dîl. Antioch was reigned by muslims during the second Islamic caliph Omar. As of its location, it was a center of attraction for those who were willing to learn science. Its proximity to the centers of science such as Haleb, Mawşil (Mosul), Damascus, Harrân, Jazeera and Tarsūs has made Antioch an attractive city for those who want to learn science. Within the context of hadith history, Antioch is seen as one of the most popular destinations where scholars visit for learning hadith. In this article, Ibn Hibbân's journey to Antioch and the scholars from whom he was impressed and learned hadith will be studied and presented. Questions such as who these teachers learned hadith from, whom they met in these centers of science, their status in terms of hadith narrations, and who received hadith from them will be investigated and answered. This study will try to shed light on a period of the history of culture in Antakya as well as the history of the hadith.

* Bu makale, 5. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi'nde sözlü olarak sunulan ve basılmayan "Rivâyet Dönemi Muhaddislerinden İbn Hibbân'ın Antakya Ziyareti Ve Burada Kendilerinden Hadis Dinlediği Hocaları Üzerine Bir İnceleme" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş halidir./This paper is the final version of an earlier announcement called "5th International Conference on Culture and Civilization", not previously printed, but orally presented at a symposium called "A Review Of Ibn Hibban's Visit To Antioch And His Teachers Where He Listened To Hadith From Them", the content of which has now been developed and partially changed.

* Dr. Öğr. Üyesi Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, E-mail: ali.kaya@kocaeli.edu.tr

Keywords: Hâdith, İbn Hibbân al-Bustî, Antioch, İbn Hibbân's teachers, Antioch hâdith teachers.

GİRİŞ

İbn Hibbân'ın Antakya'yı ziyaret ettiği, eserlerinde naklettiği hadisleri dinlediği hocalarla ilgili olarak "bunu Antakya'da falan hocadan dinledim" şeklindeki açıklamalarından öğreniyoruz. Bu ifadeler onun Antakya'yı ziyaret ettiğini ve burada muhtelif hocalardan hadis dinlediğini ortaya koymaktadır. On sekiz yaşında hadis öğrenimi için yolculuğa çıkan İbn Hibbân, önemli ilim merkezlerini dolaşmış, bu arada Antakya'yı da uğrayarak buradaki âlimlerden hadis dinlemiştir. Hadis öğrenimi için yapılan bu yolculuklara *rihle* denilmektedir. Hadis literatüründe, hadis öğrenmek (talebü'l-hadîs) ve râvi hakkında bilgi edinmek için seyahate çıkma anlamında *er-rihle fî talebi'l-hadîs* şeklinde kullanılır. Rihlenin sahabe döneminde yaygınlaştığı ve tâbiün döneminde oldukça yoğun biçimde kullanıldığı bilinmektedir. Özellikle rivayet döneminde rihlenin yaygın bir hadis öğrenme ve rivayet hakkı elde etme yöntemi olarak kullanıldığı, bunun yanında rihlenin daha pek çok işlevinin olduğu anlaşılmaktadır.¹

Yaşadığı dönemdeki pek çok muhaddis gibi İbn Hibbân'ın hadis öğrenmek için *rihleye* çıktığı, bu rihlede Antakya'ya uğradığı ve buradaki hocalardan hadis tahsil ettiği anlaşılmaktadır. İbn Hibbân, kitaplarına almış olduğu rivayetlerin isnadında, burada inceleme konusu yaptığımız muhaddisler dışında da Antakyalı hadis ravileri bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle İbn Hibbân'ın hadis aldığı hocalarının hocaları arasında da Antakyalı raviler bulunmaktadır. İbn Hibbân üzerine yapılan araştırma ve incelemelerde, onun Antakya'da hadis dinlediği hocaları üzerinde durulmamış olması bu konuyu araştırmamızda önemli bir etken olmuştur. İbn Hibbân'ın hadisçiliği üzerinde yapılan bir yüksek lisans tezi ve İbn Huzeyme'nin *Sahih'i* ile İbn Hibbân'ın *Sahih'i* üzerine hazırlanan doktora tezinde bu konunun incelenmediği görülmektedir.² Antakya'da yaşamış olan hadis ravileriyle ilgili diğer bir çalışma ise, klasik hadis kitaplarında rivayetleri bulunan 27 Antakyalı hadis ravisini inceleyen makaledir. (Tuzcu, R. 2011: Klasik Hadis Kitaplarında Rivayetleri Bulunan Antakyalı Hadis Âlimleri. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25, 7-42). Ancak bu makale, klasik dönemdeki hadis eserlerinde rivayeti bulunan ravileri incelemektedir. Fakat bizim bu çalışmamız ise, İbn Hibbân'ın Antakya'da kendisinden hadis dinlediği hocalarını araştırma konusu edindiğinden sözünü ettiğimiz çalışmadan ayrılmaktadır. Makalemiz, İbn Hibbân'ın doğrudan kendilerinden hadis dinlediği hocalarıyla sınırlı olduğundan, bunun dışında kalan diğer ravilerin bizim araştırmamızın kapsamı dışında olduğunu belirtmemiz gerekir. Antakya'da hadis öğrendiği hocaları incelemeye başlamadan önce, ana hatlarıyla İbn Hibbân'ın hayatı, hadisçiliği ve rihlesi hakkında bilgi verilecektir.

1. İbn Hibbân'ın Hayatı, Hadisçiliği ve Antakya Rihlesi

1.1. Hayatı

Tam adı Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (ö. 354/965) olan İbn Hibbân 277'de (890) bugün Afganistan'da bulunan Büst'te doğdu. İlk öğrenimini Büst ve çevresinde yaptı. Yirmi üç yaşlarında iken tahsil maksadıyla Taşkent'teki İsbicâb'dan başlayarak Horasan, Mâverâünnehir, Irak, Hicaz, Şam, Mısır ve İskenderiye'ye kadar uzanan bir seyahat gerçekleştirdi; başta hadis olmak üzere fıkıh, Arap dili, kelâm, felsefe, tıp ve ilm-i nücum alanlarında birçok hocadan faydalandı ve âlî isnadla rivayet imkânı buldu. Basra, Mısır, Musul, Nesâ, Harran, Buhara, Nîşâbur gibi ilim merkezlerinde bulunan muhtelif âlimlerden hadis rivayet etti. Nîşâbur'da kendisinden hadis ve fıkıh dersleri aldığı İbn Huzeyme'nin metodunu benimsedi. Mufaddal b. Muhammed el-Cenedî (ö. 308/920), Ebü'l-Abbas ed-Degülî (ö. 325/937), İbn Ebû Dâvûd (ö. 316/929), İbn Cevsâ (ö. 320/932) ve İbn Ebû Hâtim'den (ö. 327/938) faydalandı. Dârekutnî (ö. 385/995), Ebû Abdullah İbn Mende (ö. 395/1005), Hâkim en-Nîsâbü'rî (ö. 405/1014) gibi âlimler onun talebeleri arasında yer aldı. (İbn Asâkir, E. K. 1995: LII/249-254; Sibt İbnü'l-Cevzî, E. M. 2013: XVII/371-372).

Eserleriyle olduğu kadar takvâsıyla da tanınan İbn Hibbân'ı Sâmanoğulları emîrleri Semerkant, Nesâ ve daha başka yerlere kadı tayin etmişlerdir. Sâmânî Emîri Ebü'l-Muzaffer, Semerkant'ta hadis talebeleri için İbn Hibbân'ın adına bir *suffe*³ yaptırmış, İbn Hibbân da burada 330 (941-42) yılına

¹ Rihle hakkında geniş bilgi için bk. Hatiboğlu, İ. 2008: XXXV/106-108.

² Tezler için bk. Çelik, Y. 1993: Erciyes Üniversitesi, Kayseri Sosyal Bilimler Enstitüsü; Işık, M. 1997: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

³ Sözlükte "gölgelik" anlamına gelen *suffe*, Mescid-i Nebevî'nin giriş kısmında Medine'de evleri ve kalabilecek yakınları olmayan sahâbilerin barınması için yapılan mekânın adı olmuştur. Üzeri örtülü geniş ve yüksek yer anlamına

kadar hadis ve fıkıh okutmuştur. (İbn Asâkir, 1995: LII/251; İbn Hacer, E. F. 2002: VII/49). Nîşâbur'daki ilk imlâ meclisinde henüz on üç yaşındaki Hâkim en-Nîsâbûrî'yi müstemlî olarak çalıştırdığı bilinmektedir. İbn Hibbân'ı kıskanan bazı kimseler onun nübüvveti ilim ve amelden ibaret saydığını ileri sürmüşlerse de Zehebî (ö. 748/1348), büyük bir imam kabul ettiği İbn Hibbân'ın peygamberlikle ilgili görüşünün yanlış anlaşıldığını belirtmiştir. (Bk. Zehebî, E. A. 1985: XVI/93-95). Nübüvvet konusunda İbn Hibbân aleyhinde ileri sürülen iddiayı İbn Hacer de reddederek onu savunmuştur. (Bk. İbn Hacer, 2002: VII/47-48). İbn Hibbân 21 Şevval 354'te (20 Ekim 965) Büst'te vefat etti ve evinin yakınındaki hadis medresesinde defnedildi. (Sönmez, M. A. 1999: XX/63).

1.2. Hadisçiliği ve Eserleri

Kaynaklarda "hadis hâfızı, Horasan'ın hadis şeyhi" (bk. Zehebî, 1985: XVI/92-93; İbnü'l-İmâd, A. H. 1986: I/34) gibi ifadelerle anılan ve hadislerin sıhhatini belirleme, hadis râvilerini cerh ve ta'dîl etme konularındaki çalışmalarıyla tanınan İbn Hibbân, râvilerin sıdk ve adaletinin tamamlanmasında onların ilim sahibi olmalarını şart koşmuş, fakih olmayan sika râvinin ezberinden rivayet ettiği hadisleri hadisin metninde hata yapabileceği için, sika bir fakihin ezberinden yaptığı rivayetleri de senedde yanılabilirliği ihtimaliyle sakıncalı görmüş, cerhedildiği bilinmeyen her şahsı, râvisi âdil olmak şartıyla âdil sayıp rivayetlerini *el-Müsnedü's-şahîh*'ine almış, mezhebinin propagandasını yapan bid'atçıların rivayetleriyle ihticâc edilemeyeceğini ileri sürmüştür. İbn Hibbân'ın râvilerin ta'dîlinde müsamahakâr olduğu, cerhe yönelik tenkitlerde ise sert davrandığı belirtilmektedir. Zehebî, onu cerh konusunda aşırı davrandığı için eleştirmiş, İbn Hacer de kendisine bazı râvilerin cerhi hususunda benzer tenkitler yöneltmiştir. Talebesi Hâkim en-Nîsâbûrî hocasının hadis, fıkıh ve lugat alanlarındaki üstün bilgisine işaret etmiş, Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) onun hâfız, sika ve derin anlayış sahibi olduğunu belirtmiş, Yâkût ise kendisini asrın imamı ve allâme diye övmüştür. (Sönmez, 1999: XX/63). İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) ve Sübkî (ö. 771/1370) Şâfîî tabakât müellifleri onu Şâfîî alimler arasında göstermiştir. (Bk. İbnü's-Salâh, E. A. 1992: I/115; Sübkî, E. N. 1992: III/131; İbn Kesîr, E. F. 1993: I/290).

İbn Hibbân ilmi seyahatlerinde dolaştığı beldelerde başta hadis hocaları olmak üzere diğer ilimlerde temayüz etmiş olan hocalardan da yararlanmış. Bu da onun hadis yanında fıkıh, kelam, lugat, tıp, astronomi gibi alanlarda yetişmesini sağlamış (bk. Sem'ânî, E. S. 1962: 2/225; İbn Asâkir, 1995: LII/251; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013: XVII/371; Sübkî, III/132; İbn Kesîr, 1993: I/290; İbn Hacer, 2002: VII/47); bu çeşitlilik telif ettiği eserlerine de yansımıştır. Zehebî onun muhtelif alanlarda telif ettiği eserlerin uzun bir listesini vermektedir. (bk. Zehebî, 1985: XVI/95). Ancak ne yazık ki bu eserlerin pek çoğu günümüze ulaşamamıştır. Burada İbn Hibbân'ın günümüze ulaşan ve hadisle ilgili olan önemli bazı eserlerini vermekle yetineceğiz:

1. el-Müsnedü's-şahîh 'ale't-tekâsîm ve'l-envâ'.
2. eş-Şikât.
3. Târîhu's-şahâbe ellezîne ruviye 'anhüm el-aḥbâr.
4. Kitâbu (Ma'rifeti)'l-mecrûhîn mine'l-muḥaddisîn ve'd-ḍu'afâ' ve'l-metrûkîn.
5. Ravzatü'l-'uḳalâ' ve nüzhetü'l-fuzalâ'.
6. Meşâhîru 'ulemâ'i'l-emşâr (ve a'lâmü 'ulemâ'i'l-aḳtâr).
7. es-Sîretü'n-nebeviyye ve aḥbârü'l-hulefâ'. (Sönmez, 1999: XX/63-64).

1.3. İbn Hibbân'ın Antakya Rihlesi

Hadislerin H. II-III. yüzyıllarda büyük ölçüde derlenmesinden sonra da rivayetin geçerli olabilmesi için hadislerin bizzat hocadan alınması şartı aranmış ve bu amaçla rihlelere devam edilmiştir. Hıfz, kitâbet ve icâzetin birbirini takviye edecek biçimde varlığını sürdürmesinde rihle çok önemli katkılar sağlamış, ancak zamanla yazma işinin belirli esaslara bağlanması, icâzetle kitaptan rivayete izin verilmesi, kitaba olan güvenin artması gibi hususlar rihlelerin azalmasına yol açmış ve Ebû Abdullah İbn Mende (ö. 395/1005) yoğun rihle döneminin son temsilcilerinden sayılmıştır. Medreselerin kurulduğu ve akabinde dârühadislerin yaygınlaşmaya başladığı VI. yüzyılın ortalarından itibaren rihlelerin artık belirli kitapların icâzetini almak için yapılmaya başlanmıştır. (Hatiboğlu, 2008:

gelmektedir. Bilgi için bk. İbn Manzûr, E. F. 1414: IX/195; Murtazâ ez-Zebîdî, E. F. 1987-2001: XXIV/26; Baktır, M. 2009: XXXVII/469.

XXXV/106-107).

İbn Hibbân, klasik anlamda rihlenin yaygın biçimde sürdürüldüğü dönemde yaşamış ve rihleleri incelendiğinde bunun en canlı örneğini ortaya koymuş görünmektedir. İbn Hibbân, İsbicâb'dan İskendereye'ye kadar uzanan rihlesinde, iki binden fazla hocadan hadis yazdığını ve ilim öğrendiğini *es-Sahih*'inde ifade eder. (İbn Hibbân, E. H. 1988: I/1523; İbn Asâkir, 1995: LII/253; İbnu's-Şalâh, 1992: I/117; Zehebî, E. A. 1998: III/90; İbn Hacer, 2002: VII/49; Kâtib Çelebi, M. 2010: III/117; Mansûrî, E. T. 2007: s. 370). İbn Hibbân'ın, yaptığı rihleler sayesinde çok sayıda şeyhten hadis dinlemiş olması eserindeki rivayetlerine de yanmıştır. Örneğin *es-Sahih*'inde (İbn Hibbân, 1988: VIII/31) rivayet ettiği şu hadisi Büst, Nesâ, Cürçân, Sugd, Saydâ, Askkalân, Beytülmağdis, Menbic, Rakka ve Dimaşk gibi ilim merkezlerinde on farklı hocadan dinlediği anlaşılmaktadır:

أَخْبَرَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبرَاهِيمَ بْنِ إِسْمَاعِيلَ بَيْسْتِ، وَالْحَسَنُ بْنُ سُفْيَانَ الشَّيْبَانِيُّ بِنَسَاءَ، وَمُحَمَّدُ بْنُ الْعَبَّاسِ الْمَرْزِيُّ بِجُرْجَانَ، وَعُمَرُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ بُجَيْرِ الْهَمْدَانِيِّ بِصُغْدِ، وَمُحَمَّدُ بْنُ الْمُعَاوِي بْنِ أَبِي حَنْظَلَةَ بِصَيْدَا، وَمُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ قُتَيْبَةَ اللَّحْمِيِّ بِعَسْقَلَانَ، وَعَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَلْمِ بْنِ بِنْتِ الْمُقَدِّسِ، وَعُمَرُ بْنُ سَعِيدِ بْنِ سِنَانَ الطَّائِبِيِّ بِمَنْبِجِ، وَالْحُسَيْنُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ بَرِيدِ الْقَطَّانِ بِالرَّقَّةِ، وَمُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ عُيَيْدِ بْنِ قِيَاضِ بِدِمَشْقَ، فِي آخِرِينَ قَالُوا: حَدَّثَنَا هِشَامُ بْنُ خَالِدِ الْأَزْرَقِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ مُسْلِمٍ، عَنِ ابْنِ جَابِرٍ، عَنِ إِسْمَاعِيلِ بْنِ عُيَيْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي الْمُهَاجِرِ، عَنِ أُمِّ التَّرْدَاءِ، عَنِ أَبِي التَّرْدَاءِ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّ الرِّزْقَ لِيَطْلُبُ الْعَبْدَ كَمَا يَطْلُبُهُ أَجَلُهُ»

Tabakat ve terâcim konusunda yazılmış olan eserler, İbn Hibbân'ın dönemin önemli bütün ilim merkezlerini dolaştığını ve buralarda bulunan başta hadis hocaları olmak üzere muhtelif ilim dallarındaki hocalardan ilim aldığını ortaya koymakta (bk. İbn Asâkir, 1995: LII/249-253; Yâkût el-Hamevî, 1995: I/416; Zehebî, 1985: XVI/93), yapılan çağdaş araştırmalar da bunu desteklemektedir. (bk. Işık, 1997: s. 154-156; Çelik, 1993: s. 19-24). Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), İbn Asâkir (ö. 571/1176), Zehebî (ö. 748/1348) gibi tabakat müelliflerinin verdikleri bilgilere bakıldığında, İbn Hibbân'ın dolaştığı bütün şehirleri ve ilim öğrendiği hocaların tamamını vermedikleri, bunlar arasından önemli bulduklarını kaydetmiş oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim Yâkût el-Hamevî'nin, İbn Hibbân'ın Basra'da üç şeyhten hadis yazdığını belirtmesine karşın, İbn Hibbân'ın Basra'da on üç şeyhten hadis rivayetini tespit ettiğini belirten Işık'ın ifadesi (Işık, 1997: s. 154) bu hususu doğrulamaktadır. İbn Hibbân'ın rihlesi sırasında uğradığı ve hadis dinlediği yerlerden biri de Antakya olmuştur. Antakya'da kendilerinden hadis dinlediği hocalarını eserlerinde zikretmiş olup incelememizin konusu bu hocalarıyla sınırlı kalacaktır.

2. Antakya'da Hocalarından Hadis Rivayeti

2.1. Ebû Tâhir Hasen b. Ahmed b. İbrahim b. Fîl el-Bâlisî el-Antâkî (223-311/837-923)

2.1.1. Hayatı ve Hadisçiliği

Tam adı Hasen b. Ahmed b. İbrahim b. Fîl el-Bâlisî el-Fîlî el-Antâkî, olup künyesi Ebû Tâhir'dir. Ceddine nisbetle İbn Fîl olarak şöhret kazandığı gibi ona nisbetle el-Fîlî olarak anılır. (İbnü'l-Esîr, E. H. 1980: II/453). Bazıları İbn Fîl'in doğum tarihi olarak 221-223 yıllarını vermektedir. (Bk. İbn Fîl, E. T. 2001: s. 9). Zehebî onun doksan yaşına yaklaşmış olarak üç yüz on küsur yılında vefat ettiğini kaydeder. (Zehebî, 1985: XIV/526). Ataları aslen Kûfeli olup, buradan Bâlis'e gelmiş ve daha sonra Antakya'ya yerleşmişlerdir. (İbnü'l-Adîm, E. K. t.y.: V/2248). Şam bölgesine ve Haleb'e giderek buralardaki hocalardan hadis dinlemiştir. İbn Fîl'in ilim ehli bir ailede yetiştiği ve babası Ahmed b. İbrahim b. Fîl el-Bâlisî'nin (ö. 284/897) de bir muhaddis olduğu ve Bâlis'den Antakya'ya gelerek buraya yerleştiği ve burada vefat ettiği bilinmektedir. (Bk. İbn Asâkir, LXXI/16; Mizzi, E. H. 1980: I/247-248). Ebû Tâhir hadis alimi olmasının yanında Antakya'da büyük bir camide imamlık da yapmaktadır. (İbnü'l-Adîm, t.y.: V/2248; Zehebî, E. A. 2003: VII/385). Bunun yanında onun bir hadis cüzünün olduğu ifade edilmektedir. (Zehebî, 1985: XIV/526; Kâtib Çelebi, M. 1941: I/583; Kettânî, E. A. 2000: s. 89; Mansûrî, E. T. 2006: s. 251). "Cüz'ü İbn Fîl" diye bilinen bu hadis cüzünde Ebû Tâhir'in rivayet ettiği hadisler bulunmaktadır.⁴ Bu cüzde İbn Fîl'in rivayet ettiği 148 hadis ve bunlara mülhak olarak imla ettirdiği 17 hadis bulunmaktadır.

İbn Fîl'den, Antakya'yı ziyaret etmiş olan bazı önemli muhaddisler burada kendisinden hadis rivayet etmişlerdir. Bunlar arasında İbn Hibbân ve Taberânî (ö. 360/971) gibi önemli muhaddisler

⁴ İbn Fîl' ait bu hadis cüzü, Mûsâ İsmail el-Basîr tarafından tahkik edilerek *Cüz'ü İbn Fîl* adıyla neşredilmiştir (Kudüs: Matbaatu Müsevvidî, 1421/2001).

bulunmaktadır.

Cerh ve ta'dil: Sehmî (ö. 427/1036), İbn Fîl'in durumunu Dârekutnî'ye (ö. 385/995) sorduğunu, onun da *sika* dediğini nakleder. (Sehmî, E. K. 1984: s. 202; İbnü'l-Adîm, t.y.: V/2250; Abdurrahman, E. M. v.dğr. 2001: I/195). Zehebî, herhangi bir münekkid tarafından onun hakkında cerh ifadesinin kullanılmadığını söyler. (Zehebî, 1985: XIV/526). Sem'ânî de onun meşhur muhaddislerden biri olduğunu dile getirir. Yine Zehebî onu *sadûk* diye ta'dil eder. (Mansûrî, 2006: s. 251).

Hocaları: Abdülmelik b. Saîd el-Vasîtî, Amr b. Müslim el-Bâhilî, Ebû Mu'âz Âmir b. İsmail, Babası Ahmed b. İbrahim el-Bâlisî, Hâcib b. Süleyman el-Menbecî, Âmir b. Seyyâr el-Halebî, Ahmed b. Bekir el-Bâlisî, Amr b. Hişâm el-Bâlisî, İbrahim b. Saîd el-Cevherî, Sehl b. Sâlih el-Antâkî, Ömer b. Yezîd es-Seyyârî, Ebû Ümeyye Muhammed b. İbrahim et-Tarsûsuî, Yusuf b. Müslim el-Massîsî, Ali b. Bekkâr el-Massîsî, Muhammed b. Musaffâ, Mâlik b. Süleyman el-İlhânî, Abdullah b. Hüseyin el-Bezzâr, Süfyân b. Vekî' b. Cerrâh gibi hocalardan hadis öğrenmiş ve rivayet etmiştir. (Bk. İbn Hibbân, E. H. 1973: VIII/390, 425; Hatîb el-Bağdâdî, E. B. 1997a: III/1685; İbnü'l-Adîm, t.y.: V/2248; İbnü'l-Esîr, 1980: II/453; Zehebî, 2003: VII/385; Mansûrî, 2006: s. 250-251).

Talebeleri: Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân el-Büstî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, Muhammed b. Hüseyin es-Sübey'î el-Halebî, Muhammed b. İbrahim b. Ali el-Mukriî, Ahmed b. İshâk es-Sünnî, Ebû Ali Hasen b. Haccâc et-Taberânî, Hasen b. Cafer el-Antâkî, Ebû Hafs Ömer b. Ali el-Atekî el-Antâkî, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Celî et-Tarsûsî, Ezine Kadısı Ebû'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ubeydullah b. Bündâr, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî, Humeyd b. Senîh, Hüseyin b. Eyyûb b. Abdülazîz el-Hâşimî gibi mahaddisler ondan hadis öğrenmiş ve rivayette bulunmuşlardır. (Bk. İbnü'l-Adîm, t.y.: V/2249; İbnü'l-Esîr, 1980: II/453; Zehebî, 2003: VII/385; Mansûrî, 2006: s. 250-251).

2.1.2. Rivayetleri

İbn Hibbân, Antakya'da İbn Fîl'den hadis dinlemiş ve bunlardan bir kısmını eserlerinde rivayet etmiştir. Ebû Tâhir İbn Fîl'den Antakya'da hadis dinlediğini *es-Sahîh*'inde "Bize bu hadisi Hasen b. Ahmed b. İbrahim b. Fîl el-Bâlisî Antakya'da tahdîs etti" (أَخْبَرَنَا الْحَسَنُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ إِبْرَاهِيمَ بْنِ فَيْلِ الْبَالِسِيِّ) (بِأُتَاكِيَّةٍ) cümlesiyle ifade etmektedir. (Bk. İbn Hibbân, 1988: I/487; VI/242; XII/44; XVI/197). İbn Hibbân'ın rivayet esnasında kullandığı bu ifadeler, rivayet ettiği o hadisi hocası İbn Fîl'den Antakya'da dinlemiş olduğunu ortaya koymaktadır. İbn Hibbân, hocası İbn Fîl'den bu kalıpla naklettiği toplam 4 rivayeti *es-Sahîh*'ine almıştır. (İbn Hibbân, 1988: I/487; VI/242; XII/44; XVI/197). İbn Hibbân'ın, *es-Sahîh*'inin dışında da İbn Fîl'den rivayette bulunduğu dair ifadelerine rastlamaktayız. Onun *es-Sikât* ve *el-Mecrûhîn* adlı eserlerinde raviler hakkında bilgi verirken, bazı raviler hakkında "bize bu raviden İbn Fîl hadis rivayet etti" demektedir. İbn Hibbân bu ifadeleri *es-Sikât*'ında (İbn Hibbân, 1973: VIII/121, 359-360, 390, 425, 488; IX/27, 165, 228, 243) dokuz ravi hakkında, *el-Mecrûhîn*'inde (İbn Hibbân, E. H. 1992: I/208) ise bir ravi hakkında kullanmış ve İbn Fîl vasıtasıyla bu ravilerden rivayette bulunduğunu söylemiştir. Antakya'da dinlediği rivayetlerin hangi eserlerinde geçtiği aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1. İbn Hibbân'ın İbn Fîl'den naklettiği rivayetler.

Rivayetin geçtiği kitap	Rivayet sayısı
<i>es-Sahîh</i>	4
<i>es-Sikât</i>	9
<i>el-Mecrûhîn</i>	1
Toplam rivayet	14

İbn Hibbân'ın *es-Sahîh*'i dışında diğer eserlerinde İbn Fîl'den on rivayet nakletmiştir. Bu on rivayetin dokuzu güvenilir ravileri incelediği eserinde, biri ise zayıf ve metrûk ravilerin incelendiği diğer eserinde geçmektedir. İbn Hibbân, *es-Sikât*'ında şu ravilerden İbn Fîl vasıtasıyla rivayette bulunmuştur: 1. Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrahim el-Karkasânî, 2. Ebû Hısn Abdullah b. Ahmed b. Yunus, 3. Abdülmelik b. Saîd el-Vasîtî, 4. Abdülvâhid b. Süleyman, 5. Amr b. Müslim el-Bâlisî, 6. Kesî b. Ebû Sâbir el-Kuşeyrî, 7. Vehb b. Beyân el-Mısrî, 8. Ebû Enes Mâlik b. Süleyman el-Hımsî el-Elhânî, 9. Ebû Tâlib Hâşim b. Velîd el-Herevî.

el-Mecrûhîn'de İbn Hibbân'ın İbn Fîl vasıtasıyla rivayette bulunduğu ravi tespitimize göre sadece Sübeyt b. Kesîr ed-Dabbî'dir.

2.2. Ebû Ali Vasîf b. Abdullah el-Hâfız er-Rûmî el-Antâkî el-Uşrûsenî (ö. 311-320/923-932)

2.2.1. Hayatı ve hadisçiliği

Hadis hafızı olduğu belirtilen Vasîf b. Abdullah'ın doğum tarihi hakkında kaynaklar kesin bir tarih vermemektedir. Bununla birlikte bazı kaynaklarda Vasîf b. Abdullah'ın vefat tarihi olarak 311-320 arasında bir tarihin verildiği görülmektedir. (Zehebî, 2003: VII/400). Vefat tarihi kesin olmasa bile, Dımaşk'ta 313 senesinde Ebû Bekir b. Ebû Dücâne'nin ondan hadis dinlediği (Bk. Zehebî, 1985: VII/14; Mansûrî, 2006: s. 675) nakledildiğinden bu tarihten sonra ölmüş olmalıdır. Teracim ve tabakat kaynaklarında er-Rûmî el-Antâkî el-Uşrûsenî⁵ gibi nisbelerle anılan Vasîf b. Abdullah'ın aslen Uşrûsene beldesinden olduğu ve sonradan bu şehre yerleşerek el-Antâkî nisbesini aldığı anlaşılmaktadır. (İbn Asâkir, 1995: LXII/38-39; Yâkût el-Hamevî, 1995: III/100; Zehebî, 2003: VII/400).

Vasîf b. Abdullah Antakya'da muhtelif talebelere hadis öğretmiş olup bunlar arasında İbn Hibbân da bulunmaktadır. Kendisi de muhtelif ilim merkezlerine hadis öğrenmek için seyahat etmiş ve buralarda bulunan alimlerden hadis okumuştur. Onun gezgin ve çok cevval bir alim olduğu önemli merkezleri dolaştığı nakledilir. (Zehebî, 1985: XIV/496). İbn Asâkir (ö. 571/1176), onun ziyaret ettiği yerler arasında Dımaşk'ın bulunduğunu ve burada muhtelif hocalardan hadis rivayet ettiğini belirtir. (İbn Asâkir, 1995: LXIII/38). İbn Adî (ö. 365/976) de ondan Antakya'da hadis dinleyen muhaddisler arasındadır. (İbn Adî, E. A. 1997: III/212, 463; V/515).

İbn Hibbân, ondan Antakya'da hadis dinlediğini *es-Sahîh*'inde ve diğer eserlerinde ifade etmektedir. (Bk. İbn Hibbân, 1973: VIII/53, 87, 88, 476, 496; a.mlf. 1992: II/35, 215; Yâkût el-Hamevî, 1995: I/416). Güvenilir ravileri incelediği *es-Sikât* adlı kitabı ile mecrûh ve metruk ravileri incelediği *el-Mecrûhîn* adlı eserinde biyografilerini verdiği bazı ravileri tanıtıcı açıklamalardan sonra bunlar arasında kendisinin Vasîf b. Abdullah vasıtasıyla rivayeti olan kişileri de belirtmektedir. Onun Vasîf b. Abdullah'dan yaptığı rivayetler başka kaynaklar tarafından da teyid edilmektedir.

Cerh ve ta'dîl: Münekkîd muhaddisler onu hadis hafızı olarak zikreder ve güvenilir bir ravi anlamında *imâm* ve *sika* olarak nitelerler. (Bk. Zehebî, 1985: XIV/496; Mansûrî, 2006: s. 675). İbn Hibbân da *es-Sikât* adlı eserinde ondan hadis rivayet ettiğini ifade belirttiğinden onu sika olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. (İbn Hibbân, 1973: VIII/53).

Hocaları: Ahmed b. Ubeydullah en-Nersî'den Antakya'da hadis rivayet etmiştir. (İbn Hibbân, 1973: VIII/53). Ahmed b. Abdülmü'min b. Sa'd el-Mervezî, Bağdat ehliinden İbrahim b. Abdurrahman Denûkâ, İbrahim b. Hazzâz el-Kûfî, Ali b. Abdullah el-Karâtîsî, İsa b. Cafer el-Varrâk, Ebû Ubeydullah Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd el-Kârî, Ahmed b. Ubeyd b. Nâsîh gibi hadis hocalarından rivayette bulunmuştur. (Bk. İbn Hibbân, 1973: VIII/43, 44-45, 53, 87, 88, 476, 496; İbn Kutluboğa, E. A. 2011: I/403; II/17, 193, 209; VII/220, 445). Onun Dımaşk'ta şu hocalardan hadis öğrendiği nakledilmiştir: Ebû Ya'kûb İshâk b. Anber el-Fârisî, Ali b. Sirâc, Sehl b. Sâlih, Ahmed b. Harb el-Mevsîlî, Mahfûz b. Bahr, Ebû Ali Hasen b. Abdurrahman, el-Cezerî, Süleyman b. Abdullah b. Muhammed, Muhammed b. Ubeydullah el-Karduvânî el-Harrânî, Abdullah b. Muhammed b. Saîd el-Harrânî, Ahmed b. Ali el-Eftah, Abdülhamîd b. Muhammed b. Mesâm, İbrahim Muhammed el-Medenî, Hasen b. Mahbûb, Hâcib b. Süleyman el-Menbecî, Ali b. Bekkar el-Massîsî. (İbn Asâkir, 1995: LXIII/38).

Talebeleri: İbn Hibbân, Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Bekir b. Ebû Dücâne, Ebû Ali b. Âdem el-Fezârî, Ebû Ali Hasen b. Münîr et-Tenûhî, Ebû Abdullah b. Mervân, Ebû Ahmed b. Adî, Ebû Saîd b. A'râbî, Ebû'l-Hasen Cevsâ, Süleyman et-Taberânî, Ebû Mervân Abdülmelik b. Muhammed b. Ebû Amr et-Tahhân, Ebû'l-Kâsim Hamza b. Muhammed b. Ali el-Kinânî el-Hâfız, Ebû Cafer Muhammed b. Hasen

⁵ Uşrûsene (أَشْرُسَنَة): Bu yerleşim merkezi hakkında verilen bilgilerden, Mâverâünnehir bölgesinde Seyhûn ile Semerkand arasında büyük bir belde olduğu, Semerkand ile arasında 26 fersah mesafe bulunduğu belirtilir. Geniş bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, E. A. 1995: I/197.

b. Ali el-Yaktînî, Ebû Muhammed Hasen b. Süleyman b. Dâvûd el-Ba'albekî, hadis talebeleri ondan hadis dinlemiş ve rivayette bulunmuşlardır. (İbn Asâkir, 1995: LXIII/39; İbnü'l-Adîm, t.y.: V/2377; Zehebî, 2003: VII/400; a.mlf. 1985: XIV/496-497; Mansûrî, 2006: s. 675)

2.2.2. Rivayetleri

İbn Hibbân'ın, hocası Vasîf b. Abdullah'dan Antakya'da hadis rivayet ettiği *es-Sahîh*'inde belirtilmektedir. Burada hocası Vasîf b. Abdullah'dan dinleyerek aldığı rivayetleri genellikle; "Bize bu hadisi Hâfiz Vasîb b. Abdullah Antakya'da rivâyet etti" (أَخْبَرَنَا وَصِيفُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْحَافِظُ بِأَنْطَايَا) cümlesiyle vermektedir. (Bk. İbn Hibbân, 1988: I/439, 456; IV/429-430; XVI/202). İbn Hibbân'ın bu ifadesinden, o rivayeti doğrudan Vasîf b. Abdullah'dan öğrendiği ve bunun Antakya'da gerçekleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. İbn Hibbân, bu ifadeleri kullanarak nakletmiş olduğu dört rivayeti *es-Sahîh*'ine almıştır. Ancak onun Vasîf b. Abdullah'dan dinlediği hadislerin burada naklettiği dört rivayetten ibaret olduğunu düşünmemek gerekir. Zira diğer eserlerinde, pek çok raviyi tanıtırken "bize Vasîf b. Abdullah Antakya'da ondan hadis rivayet etti" cümlesini kullanmaktadır. Bu da, Vasîf b. Abdullah'dan dinlediği halde eserlerinde nakletmediği başka rivayetlerin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bilindiği gibi muhaddisler öğrendikleri veya hocalarından dinledikleri bütün hadisleri eserlerinde rivayet etmez, bunlar arasından seçtikleri yahut uygun gördüklerine yer verirler. Örneğin Ebû Dâvûd, hocalarından dinlemiş olduğu 500.000 hadis arasından seçtiği 4800 hadisi *es-Sünen* adlı eserine almıştır. (Kandemir, M. Y. 1994: X/120). Aynı durumun diğer muhaddisler için de geçerli olduğu bilinmektedir.

İbn Hibbân'ın *es-Sahîh*'i adlı eseri dışında da Vasîf b. Abdullah'dan hadis dinlediğine dair bilgiler bulunmaktadır. Hadis ravilerinden güvenilir olanlar ile zayıf ravileri incelediği İbn *es-Sikât* ve *el-Mecrûhîn* adlı eserlerinde benzer ifadelerle yer verdiği görülür. O *es-Sikât* adlı eserinde *sika* raviler arasında saydığı muhtelif ravileri tanıtırken; *es-Sikât*'ında (rivayetler için bk. İbn Hibbân, 1973: VIII/37, 43, 44-45, 53, 87, 88, 181, 191, 455-456, 474, 476, 496; IX/143, 144, 248) on yedi yerde onlardan Vasîf b. Abdullah vasıtasıyla Antakya'da rivayeti bulunduğunu belirtir. Benzer durum *el-Mecrûhîn* adlı eserinde de görülmektedir. Burada Abdullah b. Abdurrahman el-Cezerî ve Kâsım b. İbrahim b. Ali b. Ammâr el-Hâşimî el-Kûfî'yi tanıtırken, onlardan da dört yerde Vasîf b. Abdullah vasıtasıyla Antakya'da rivayeti bulunduğunu söylemektedir. (Rivayetler için bk. İbn Hibbân, 1992: I/238; II/35, 89-90, 215). İbn Hibbân'ın Vasîf b. Abdullah'dan Antakya'da naklettiğini belirttiği rivayetlerin hangi eserlerinde geçtiği ve bu rivayetlerin sayısı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2. İbn Hibbân'ın Vasîf b. Abdullah'dan naklettiği rivayetler.

Rivayetin geçtiği kitap	Rivayet sayısı
<i>es-Sahîh</i>	4
<i>es-Sikât</i>	17
<i>el-Mecrûhîn</i>	4
Toplam rivayet	25

Tablodan da anlaşıldığı gibi, İbn Hibbân'ın Antakya'da Vasîf b. Abdullah'dan naklettiğini belirttiği rivayet sayısı yirmi beştir. Bunların dördü onun *es-Sahîh*'inde yer almaktadır. *es-Sikât*'ında on yedi yerde ve *el-Mecrûhîn*'inde dört yerde Vasîf'ten farklı raviler vasıtasıyla rivayeti olduğunu belirtmiştir. İbn Hibbân, *sika* kabul ettiği şu ravilerden Vasîf b. Abdullah vasıtasıyla rivayette bulunmuştur: 1. Ahmed b. Hâşim b. Behrâm el-Medâyinî, 2. Ahmed b. Ubeyd b. Nâsih, 2. Ahmed b. Yahya b. Mâlik es-Sûsî, 3. Ahmed b. Abdülmümin b. Sa'd el-Mervezî, 4. Ahmed b. Ubeydullah en-Nersî, 5. Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd el-Kârî, 6. İbrahim b. Abdurrahim Denûka, 7. İbrahim b. Süleyman el-Hazzâz el-Kûfî, 8. Hasen b. Ebû Ümeyye el-Bağdâdî el-Antâkî, 9. Hüseyin b. Mansûr er-Rakkî, 10. Osman b. Hurzâz el-Antâkî, 11. Ali b. Bekkâr b. Hârûn el-Massîsî, 12. Ali b. Abdullah el-Karatîsî, 13. Ali b. Hasen b. Beyân er-Râfîkî, 14. İsa b. Cafer el-Varrâk, 15. Ebû Abdullah Muhammed b. İsa b. Hayyân el-Medâinî, 16. Ebû'l-Hasen Muhammed b. İbrahim b. Kesîr es-Sûrî el-Antâkî, 17. Hâni' b. Ahmed er-Rakkî.

el-Mecrûhîn'de İbn Hibbân'ın Vasîf b. Abdullah vasıtasıyla rivayette bulunduğu raviler: 1. Kûfe ehlinde Hasen b. Hüseyin, 2. Abdullah b. Abdurrahman el-Cezerî, 3. Basra kadılığı yapmış olan Ömer b. Habîb el-Kâdî, 4. Kâsım b. İbrahim b. Ali b. Ammâr el-Hâşimî el-Kûfî.

İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*'de zayıf ve metrûk saydığı ve Vasîf b. Abdullah vasıtasıyla rivayetlerini naklettiği kişileri tanıtırken, bunların rivayetlerinden bir-iki örnek vermekte, bu ravilerin zayıf yahut metrûk sayılma sebeplerini de açıklamaktadır.

2.3. Ali b. Hamza b. Sâlih el-Antâkî (ö. ?)

2.3.1. Hayatı ve hadisçiliği

İbn Hibbân'ın Antakya'da hadis dinlediği hocalardan biri de Ali b. Hamza b. Sâlih el-Antâkî'dir. İbn Hibbân, *es-Sikât*'ında tanıttığı bazı raviler hakkında yaptığı açıklamalardan, Ali b. Hamza vasıtasıyla bir kısmından rivayette bulunduğunu anlaşılmaktadır. (Bk. İbn Hibbân, 1973: IX/139, 204). Kendisinden "Ebû Hüreyre" lakabıyla tanınan oğlu Ebû Bekir Muhammed b. Ali b. Hamza el-Antâkî yanında, İbn Şâhîn ve Dârekutnî gibi önemli hadis âlimlerinin rivayette bulunduğu bir muhaddistir. (Bk. İbn Şâhîn, E. H. 1988: s. 73, 153, 374, 281, 435; Dârekutnî, E. H. 1985: V/291; XV/350; Hatîb el-Bağdâdî, E. B. 2002: IV/131; İbn Asâkir, 1995: LIV/309; Mizzî, 1980: XXVI/145; Zehebî, 2003: VII/483).

Hocaları: Muhammed b. İbrahim el-Kûrusî, Muhammed b. Gâlib el-Antâkî, Mahfûz b. Bahr b. Sâlih el-Antâkî gibi muhaddislerden hadis rivayet etmiştir. (İbn Hibbân, 1988: X/450; a.mlf. 1973: IX/139, 204; İbnü'l-Adîm, t.y.: X/4550).

Talebeleri: İbn Hibbân ondan hadis öğrenenlerden biridir. Ali b. Hamza'dan Antakya'da hadis rivayet ettiğini birçok yerde kendisi ifade etmektedir. (İbn Hibbân, 1988: X/450; a.mlf. 1973: IX/139, 204).

2.3.2. Rivayetleri

İbn Hibbân, *es-Sahîh*'ine Ali b. Hamza'dan Antakya'da dinlediğini belirttiği bir rivayete yer vermiş (bk. İbn Hibbân, 1988: X/450), *es-Sikât*'ında ise iki yerde ondan rivayette bulunduğunu söylemiştir. (İbn Hibbân, 1973: IX/139, 204).

Tablo 3: İbn Hibbân'ın Ali b. Hamza'dan naklettiği rivayetler.

Rivayetin geçtiği kitap	Rivayet sayısı
<i>es-Sahîh</i>	1
<i>es-Sikât</i>	2
<i>el-Mecrûhîn</i>	-
Toplam rivayet	3

İbn Hibbân bu hocasından naklettiği üç rivayetten birini *es-Sahîh*'inde nakletmiştir. Ali b. Hamza'dan *es-Sikât*'ında şu isimler vasıtasıyla hadis rivayet ettiğini belirtmiştir: 1. Muhammed b. Gâlib el-Antâkî, 2. Mahfûz b. Bahr b. Sâlih el-Antâkî.

2.4. Ebü'l-Hüseyn Musa b. Muhammed b. Hâşim ed-Deylemî: (ö. ?)

2.4.1. Hayatı ve hadisçiliği

Tam adı, Ebü'l-Hüseyn Musa b. Muhammed b. Hâşim ed-Deylemî'dir. Ebü'l-Hüseyn'in hayatı hakkında tabakat ve terâcim kitaplarında bilgi verilmemektedir. Bu yüzden bazı kaynaklar onu, hadis rivayetine ehliyeti bilinmemeyen biri, diğer bir ifadeyle hali meçhûl bir kimse olarak kaydeder. Mûsâ b. Muhammed'in nisbesi ed-Deylemî şeklinde kaydedilmiştir. İbn Hibbân ondan Antakya'da rivayette bulunduğunu açıkça belirtmiştir.

Cerh ve ta'dîl: Münekkîd muhaddisler, hadis rivayeti bakımından durumu tam olarak bilinemediğinden onu *meçhûlü'l-hâl* (Aydın, A. 2016: s. 173) olarak nitelemişlerdir. (Masna'î, E. A. 2005: IV/200; Mansûrî, 2006: s. 658).

Hocaları: Hüseyin b. Muhammed el-Halebî, Ebû Saîd Bereke b. Muhammed el-Halebî, Ebû Mûsâ Yûnus b. Abdûlâlâ b. Meysere el-Mısırî adlı hadis hocalarından hadis dinlemiş ve rivayette bulunmuştur. (İbn Mende, E. A. 1996: s. 241; İbnü'l-Adîm, t.y.: V/1092; VI/2783. Zehebî, 2003: V/1092).

Talebeleri: Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Amr b. Şuayb, Antakya'ya yerleşmiş olan Ebû Ali Hasen b.

Haccâc b. Gâlip et-Taberânî, Ebû Amr Osman b. Ali b. b. Hasen b. Muhammed el-Atekî, Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Yesâ' el-Antâkî gibi hadis talebeleri ondan rivayette bulunmuşlardır. (Hatîb el-Bağdâdî, 2002: XI/362; XIII/200; Sem'ânî, 1962: IX/228; İbn Asâkir, 1995: XLI/420; İbnü'l-Adîm, t.y.: V/2313). Ondan Antakya'da hadis rivayet edenlerden biri de, İbn Hibbân'ın çağdaşlarından olan ve el-Hakîm el-el-Kebîr olarak tanınan Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Ahmed en-Nisâbü'rî el-Kerâbisî'dir (ö. 378/988). (Hatîb el-Bağdâdî, E. B. t.y.: II/249).

2.4.2. Rivayetleri

İbn Hibbân, *es-Sahîh*'inde ondan tek bir rivayet nakletmiştir. *es-Sikât* ve *el-Mecrûhîn* adlı eserlerinde Mûsâ b. Muhammed'den herhangi bir rivayeti tespit edilememiştir. (İbn Hibbân, 1988: II/453, V/496-499).

Tablo 4. İbn Hibbân'ın Mûsâ b. Muhammed'den naklettiği rivayetler.

Rivayetin geçtiği kitap	Rivayet sayısı
<i>es-Sahîh</i>	1
<i>es-Sikât</i>	-
<i>el-Mecrûhîn</i>	-
Toplam rivayet	1

2.5. Fadl b. Muhammed el-Bâhilî el-Attâr el-Antâkî el-Ahdeb (ö. ?)

2.5.1. Hayatı ve hadisçiliği

Tam adı Ebü'l-Abbâs Fadl b. Muhammed Abdullah b. Hâris b. Süleyman el-Bâhilî el-Antâkî el-Attâr el-Ahdeb'dir. (İbn Adî, 1997: VII/126; İbn Asâkir, 1995: XLVIII/360; Zehebî, 2003: XXIII/215; İbn Hacer, 2002: 6: 351). Sırtındaki kambur nedeniyle el-Ahdeb lakabını almıştır. Hadis dinlediği kişiler arasında Hişâm b. Ammâr, Duhaym (Ebû Saîd Abdurrahmân b. İbrâhîm b. Amr Duhaym el-Kureşî ed-Dımaşkî), Ahmed b. Ebü-Havârî, Velîd b. Utbe, Ali b. Sehl el-Medâinî, Ukbetü'l-Hicâzî, Ali b. Hâşim el-Akkâvî ve başkaları bulunmaktadır. Kendisinden ise Ömer b. Ali el-Atekî, Ebû Ali en-Nisâbü'rî, İbn Adî hadis dinlemişlerdir. (Bk. Hatîb el-Bağdâdî, E. B. 2001: s. 306; İbn Mâkûlâ, E. N. 1990: III/91; İbn Asâkir, 1995: XLIII/262; Zehebî, 2003: XXIII/215). İbn Hibbân'ın Antakya'da hadis dinlediği hocalarından biridir. Münekkî muhaddislerden biri olan Dârekutnî onu hadis uydurmakla suçlamıştır. (Zehebî, E. A. 1963: III/358; İbn Hacer, 2002: VI/350). İbn Adî, onun hadis hırsız olduğunu ve Antakya'da kendisinden hiç kimseden yazmadıkları hadisler yazdığını belirtmiştir. (İbn Adî, 1997: VII/126; İbn Asâkir, 1995: XLVIII/362; İbn Hacer, 2002: VI/351).

2.5.2. Rivayetleri

İbn Hibbân, Fadl b. Muhammed'den *es-Sahîh*'inde hadis rivayet etmemiş olmakla birlikte *es-Sikât* ve *el-Mecrûhîn*'in pek çok yerinde ondan Antakya'da hadis rivayet ettiğini belirtir. Fadl b. Muhammed'den *es-Sikât*'ta (VI/452; VII/342-343; VIII/38, 79, 181, 494; IX/101, 162, 165, 217, 244, 247) zikrettiği rivayetlerin sayısı on iki, *el-Mecrûhîn*'de (II/166-169, 169-170; III/57) ise üçtür. İbn Hibbân'ın Fadl b. Muhammed el-Attâr'dan Antakya'da hadis rivayet ettiğini başka alimler de zikretmektedir. (İbn Mâkûlâ, 1990: III/91). İbn Hibbân'ın, Fadl b. Muhammed'den Antakya dışında Mekke'de de hadis dinlediğini kaynaklardan öğrenmeteyiz. (Hatîb el-Bağdâdî, E. B. 1997b: II/461).

Tablo 5: İbn Hibbân'ın Fadl b. Muhammed'den naklettiği rivayet dökümü.

Rivayetin geçtiği kitap	Rivayet sayısı
<i>es-Sahîh</i>	-
<i>es-Sikât</i>	12
<i>el-Mecrûhîn</i>	3
Toplam rivayet	15

İbn Hibbân, Fadl b. Muhammed'den *es-Sahîh*'inde hadis rivayet etmemiş; *es-Sikât*'ında on iki, *el-Mecrûhîn*'de ise üç yerde ondan hadis naklettiğini belirtmiştir. *es-Sikât*'ta Fadl b. Muhammed vasıtasıyla hadis rivayet ettiği raviler: 1. Ebü'l-Mufaddal Şebl b. Alâ b. Abdurrahman b. Ya'kûb, 2. Kurre b. Abdurrahman b. Hayûil b. Nâşire el-Me'âfirî, 3. Ahmed b. Muhammed b. Berd el-Antâkî, 4. İbrahim b. Musa en-Neccâr et-Tarsûsî, 5. Hasen b. Ebû Ümeyye el-Bağdâdî el-Antâkî, 6. İsa b. Süleyman eş-Şîzerî el-Hicâzî, 7. Muhammed b. Selâm et-Teymî, 8. Musa b. Abdurrahman el-Kalâ el-Antâkî, 9. Ebû Enes Mâlik b. Süleyman el-Hımsî el-Elhânî, 10. Ebû Damra Nasr b. Muhammed b. Süleyman es-Sülemî el-Hımsî, 11. Beytûlmakdis müezzini Ebü'd-Derdâ Hâşim b. Muhammed, 12.

Hüveyr b. Mu'âz el-Kelbî.

İbn Hibbân'ın Fadl b. Muhammed vasıtasıyla *el-Mecrûhîn*'inde rivayet ettiği raviler: 1. Abbâd b. Kesîr es-Sekafî el-Kâhîlî, 2. Abbâd b. Kesîr er-Remlî, 3. Nu'aym b. Muverri' b. Tevbe el-Anberî.

2.6. Ebü't-Tayyib Ahmed b. Ubeydullah (Abdullah) ed-Dârimî el-Antâkî (ö. ?)

2.6.1. Hayatı ve hadisçiliği

Tam adı Ebü't-Tayyib Ahmed b. Ubeydullah b. Bahr b. Hâcib ed-Dârimî el-Antâkî'dir. (Mizzî, 1980: XII/191). Hayatı hakkında pek bilgi bulunmayan Ebü't-Tayyib, ed-Dârimî ve el-Antâkî nisbeleriyle anılır. Hadis rivayet ettiği hocaları arasında; Muhammed b. Hâşim b. Şihâb el-Cisrîni, Ebû Bısr Dâvûd b. Süleyman b. Hafs et-Tarsûsî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Abbâs b. Bessâm er-Râzî, Ubeydulah b. Hubeyk, Muhammed b. Gâlib el-Antâkî, Muhammed b. Velîd b. Ebân el-Hâşimî, Mütevekkil b. Ebû Sevre, Ebû Ferve er-Ruhâvî ve Ebü'l-Hâris Abbâs b. Abdullah b. Abbâs b. Sindî el-Esedî el-Antâkî gibi âlimler bulunmaktadır. Kendisinden de Ebû Amr b. Semmâk, Muhammed b. Hasen b. Maksem el-Mukrî, Ebû Bekir b. el-Ceâbî ve Muhammed b. İsa b. Abdülkerim b. Hubeyş et-Tarsûsî (Bükeyr el-Hazzâz) hadis rivayet etmiştir. (Hatîb el-Bağdâdî, 2002: V/415; İbn Asâkir, 1995: LXXII/253; İbnü'l-Adîm, t.y.: VII/3444; Moğultay b. Kılıç, E. A. 2001: I/83; Mizzi, 1980: XIV/215; XX/332; XXVI/157; Zehebî, 2003: VI/807; VIII/171). Zehebî de İbn Hibbân'nın Ebü't-Tayyib'den Antakya'da hadis dinlediğine işaret etmektedir. (Zehebî, 1985: XVI/93). Yine onun bir süre Dımaşk'ta bulunduğu ve burada kendisinden Muhammed b. Ahmed b. İshâk İbrahim b. Yezîd en-Nîsâbü'rî'nin hadis dinlediği, İbn Asâkir'in verdiği bilgidен anlaşılmalıdır. (İbn Asâkir, 1995: LI/7).

2.6.2. Rivayetleri

İbn Hibbân'ın bu şeyhinden de *es-Sahîh*'inde herhangi bir rivayeti bulunmamaktadır; ancak güvenilir ravileri incelediği *es-Sikât*'ında (VIII/514; IX/129) iki yerde ve zayıf ravileri konu edindiği *el-Mecrûhîn* (I/145-146, 146-147; II/297-298; III/60-67) adlı eserinde de beş yerde Ebü't-Tayyib'den hadis rivayet ettiğini ifade etmektedir.

Tablo 6: İbn Hibbân'ın Ebü't-Tayyib'den naklettiği rivayet dökümü.

Rivayetin geçtiği kitap	Rivayet sayısı
<i>es-Sahîh</i>	-
<i>es-Sikât</i>	2
<i>el-Mecrûhîn</i>	4
Toplam rivayet	6

İbn Hibbân'ın Fadl b. Muhammed vasıtasıyla *es-Sikât*'ında rivayet ettiği raviler: 1. Muhammed b. Ahmed b. Ebû Recâ el-Massîsî, 2. Abbâs es-Sindî el-Antâkî.

İbn Hibbân'ın Fadl b. Muhammed vasıtasıyla *el-Mecrûhîn*'inde rivayet ettiği raviler: 1. Ahmed b. Hasen b. Kâsım, 2. Ahmed b. Davud b. Abdulgaffâr, 3. Muhammed b. Eyyûb, 4. Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit.

Sonuç

Bu araştırmamızda, hadis ilminin muhtelif alanlarında eser vermiş tenkidçi bir muhaddis olan İbn Hibbân'ın, kendilerinden Antakya'da hadis dinleyerek eserlerinde rivayet ettiği yahut kendilerinden hadis dinlediğini belirttiği hadis hocaları üzerinde bir inceleme ortaya konulmuştur. Bu hocaların isimleri, hayatları, hadis ilmi açısından cerh ve ta'dîl durumları tespit edilerek ortaya konuldu. Araştırmamızda elde ettiğimiz sonuçları şöyle ifade edebiliriz.

- Rivayet dönemi müelliflerinden olan İbn Hibbân, diğer muhaddislerin yaygın olarak yaptıkları gibi hadis öğrenmek için önemli ilim merkezlerini dolaşmış ve bu arada Antakya'yı da ziyaret etmiştir.
- Hadis öğrenimi için geldiği Antakya'da pek çok hocadan hadis dinlediği anlaşılmaktadır. Hadis dinlediği hocalardan bazılarının rivayetlerine eserlerinde yer vermiştir. İbn Hibbân'ın Antakya'da kendilerinden hadis dinlediğini belirttiği hocaları, tespitlerimize göre altı kişi olup şu isimlerden oluşmaktadır:

1. Ebû Tâhir Hasen b. Ahmed el-Antâkî (ö. 223-311/837-923),

2. Ebû Ali Vasîf b. Abdullah el-Antâkî (ö. 311-320/923-932),
3. Ali b. Hamza b. Sâlih (ö. ?),
4. Ebü'l-Hüseyin Musa b. Muhammed: (ö. ?),
5. Fadl b. Muhammed el-Bâhilî (ö. ?) ve
6. Ebü't-Tayyib Ahmed b. Ubeydullah (ö. ?).

- İbn Hibbân'ın Antakyalı bu altı hocasından *es-Sahîh*, *es-Sikât* ve *el-Mecrûhîn* adlı üç eserinde hadis rivayet etmiş yahut bunlardan hadis rivâyet ettiğini belirtmiştir.
- Bu altı kişi, İbn Hibbân'ın bir şekilde kendilerinden Antakya'da hadis dinlediği yahut rivayet ettiğini kendi eserlerinde açık biçimde belirttiği kişilerdir. Kendilerinden hadis dinleyip de rivayet etmediği hocaların var olduğu da düşünülecek olursa, İbn Hibbân'ın hadis dinlediği hocaların sayısının altı kişiden ibaret olmadığı söylenebilir. Kendilerinden hadis dinlediği fakat rivayette bulunmadığı hocalarının bulunduğu söylenebilirse de bunları tespit etmek oldukça zordur.
- İbn Hibbân, Antakya'da hadis dinlediği hocalarından dördünün rivayetine *es-Sahîh*'inde yer vermiş ve bunlardan toplam 10 hadisi bu eserine almıştır.
- Hocaları içinde kendisinden en çok hadis rivayet ettiği kişinin Vasîf b. Abdullah olduğu görülmektedir. Bu hocasından *es-Sahîh*, *es-Sikât* ve *el-Mecrûhîn* adlı üç eserinde de rivayetinin bulunduğu anlaşılmaktadır.
- En az rivayeti bulunan hocası ise tek rivayet ile Musa b. Muhammed'dir. Ondan sadece *es-Sahîh*'inde hadis rivayet etmiş olup *es-Sikât* ve *el-Mecrûhîn* adlı eserlerinde rivayeti yoktur.
- Fadl b. Muhammed ile Ahmed b. Ubeydullah'tan *es-Sahîh*'inde hadis rivayet etmemiş; *es-Sikât* ve *el-Mecrûhîn*'de 15 yerde ondan rivayette bulunduğunu belirtmiştir.
- İlk dört muhaddisten *es-Sahîh* ile diğer iki eserinde de rivayette bulunurken, son iki hocası Fadl b. Muhammed ile Ebü't-Tayyib'den sadece *es-Sikât* ve *el-Mecrûhîn*'de rivayette bulunduğunu ifade etmiştir.

İbn Hibbân'ın Antakyalı altı hocasından aktardığı 64 rivayetin dağılımına baktığımızda; Ebû Tâhir Hasen b. Ahmed el-Antâkî'den 14, Ebû Ali Vasîf b. Abdullah el-Antâkî'den 25, Ali b. Hamza b. Sâlih'ten 3, Ebü'l-Hüseyin Musa b. Muhammed'den 1, Fadl b. Muhammed el-Bâhilî'den 15 ve Ebü't-Tayyib Ahmed b. Ubeydullah'dan 6 rivayet naklettiği anlaşılmaktadır.

Bu araştırmada, İbn Hibbân'ın Antakyalı hocalarını, münekkid hadis alimlerinin bunlar hakkındaki değerlendirmelerini ve İbn Hibbân'ın bu hocalardan kendi eserlerinde naklettiği rivayetleri tespit edilmiştir. Bunun yanında, araştırmada varılan önemli bir sonuç da, Hicri IV. asırda rihle faaliyetlerinin canlı biçimde devam ettiği gerçeğidir. İbn Hibbân'ın tek bir hadisi on ayrı ilim merkezinde on ayrı hocadan dinlemiş olması ve bunu *es-Sahîh*'inde rivayet etmesi bunun tipik bir örneğini ortaya koymaktadır. İbn Hibbân örneğinde aşıkâr biçimde görüldüğü üzere bu durum, hadis tarihi ve hadis ilmi açısından rivayet döneminde Antakya şehrinin önemli bir ilim merkezi olduğunu göstermektedir. Bu dönemde pek çok hadis aliminin burada yaşadığı, bunun yanında o dönemde yaşayan önemli muhaddislerin de hadis tahsili için ilmi seyahat etmek maksadıyla buraya yolculuk yaptıkları, bu araştırmamızda ulaştığımız sonuçlardan biridir. Klasik İslâmî ilimlerin oluşum ve gelişme döneminde Antakya'nın değerli ilim adamlarına ev sahipliği yapmış olması, hadis tarihine ışık tutmanın yanında bu şehrin kültür ve medeniyet tarihini tespit ve günümüze tanıtmaya açısından da önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Aydın, A. (2016). *Hadis Istılahları Sözlüğü*. M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları. İstanbul.
- Baktır, M. (2009). "Suffe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. TDV Yayınları. İstanbul.
- Çelik, Y. (1993). *İbn Hibbân ve Hadis İlimindeki Yeri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Dârekutnî, E. H. (1985). *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdisi'n-nebeviyye (İlelü'l-hadis)*. (Thk. Mahfuzurraman Zeynullah es-Selefi). Dâru Taybe, 1405/1985. Riyad.
- Abdurrahman, E. M. v.dğr. (2001). *Mevsû'atu akvâli Ebi'l-Hasen ed-Dârekutnî fi ricâli'l-hadis ve ilelih*. Âlemü'l-Kütüb. Beyrût.
- Hatîb el-Bağdâdî, E. B. (t.y.). *el-Câmi' li ahlâki'r-râvi ve âdâbi's-sâmi'*. Thk. Mahmud et-Tahhân. Mektebetü'l-Me'ârif. Riyad.
- Hatîb el-Bağdâdî, E. B. (1997a). *et-Müttefik ve'l-müfterik*. (Thk. Muhammed Sâdık Aydın). Dâru'l-Kâdirî. Dımaşk.
- Hatîb el-Bağdâdî, E. B. (1997b). *Tâlî Telhisi'l-müteşâbih*. (Nşr. Meşhûr b. Hasan – Ahmed eş-Şukayrât). Dâru's-Sumay'î. Riyad.
- Hatîb el-Bağdâdî, E. B. (2001). *Ğunyetü'l-mültemis (fi) izâhi'l-mültebis*. (Thk. Yahya b. Abdullah el-Bekrî. Mektebetü'r-Rüşd. Riyad.
- Hatîb el-Bağdâdî, E. B. (2002). *Târîhu Bağdâd*. (Thk. Beşşâr Avvâd). Dâru'l-Garbi'l-İslâmî. Beyrût.
- Hatiboğlu, İ. (2008). "Rihle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. TDV Yayınları. İstanbul.
- İbn Manzûr, E. F. (1414). *Lisânü'l-Arab*. Dâru Sâdır. Beyrût.
- Işık, M. (1997). *İbn Huzeyme, Sahih'i ve İbn Hibban'ın Sahih'i İle Mukayesesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kayseri.
- İbn Adî, E. A. (1997). *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*. (Nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd v.dğr.). el-Kütübü'l-İlmiyye. Beyrût.
- İbn Asâkir, E. K. (1995). *Târîhu Dımaşk*. (Thk. Amr b. Garâme el-Amravî). Dâru'l-Fikr. Beyrût.
- İbn Fîl, E. T. (2001). *Cüz'ü İbn Fîl*. (Thk. Mûsâ İsmail el-Basît). Matbaatu Müsevvidî. Kudüs.
- İbn Hacer, E. F. (2002). *Lisânü'l-mizân*. (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde). Darü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye. Beyrût.
- İbn Hibbân, E. H. (1992). *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ ve'l-metrûkîn*. (Thk. Mahmud İbrâhim Zâyd). Dâru'l-Marife. Beyrût.
- İbn Hibbân, E. H. (1988). *el-Müsnedü's-sahîh 'ale't-tekâsîm ve'l-envâ' (Şahîhu İbn Hibbân, es-Sünen, et-Tekâsîm ve'l-envâ')*. (Nşr. Şuayb el-Arnaût). Müessesetü'r-Risâle. Beyrût.
- İbn Hibbân, E. H. (1973). *es-Sikât*. (Nşr. Muhammed Abdülmûid Han). Dâiretü'l-Maârifil-Osmaniyye. Haydarabad.
- İbn Kesîr, E. F. (2003). *el-Bidâye ve'n-nihâye*. (Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî). Dâru'l-Hicr. Beyrût.
- İbn Kutluboğa, E. A. (2011). *es-Sikât mimmen lem yeka' fi'l-kütübi's-sitte*. (Thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim Âl Numân). Merkezü'n-Numân li'l-Bühûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye. San'a.
- İbn Mâkûlâ, E. N. (1990). *el-İkmâl fi ref'i'l-irtiyâb 'ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif mine'l-esmâ' ve'l-künâ ve'l-ensâb*. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye. Beyrût.
- İbn Mende, E. A. (1996). *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-alkâb*. (Thk. Ebû Kuteybe Nazar b. Muhammed el-Fâriyâbî). Mektebetü'l-Kevser. Riyad.
- İbn Şâhîn, E. H. (1988). *Nâsihu'l-hadis ve mensûhuh*. (Thk. Semîr b. Emin ez-Züheyri). Mektebetü'l-Menâr. Zerkâ.
- İbnü'l-Adîm, E. K. (t.y.). *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb*. (Thk. Züheyir Zekkâr). Dâru'l-Fikr. Beyrût.
- İbnü'l-Esir, E. H. (1980). *el-Lübâb fi tehzîbi'l-ensâb*. Dâru Sâdır. Beyrût.
- İbnü'l-İmâd, A. H. (1986). *Şezerâtu'z-Zeheb fi Ahbâr men Zeheb*. (nşr. Maḥmûd el-Arnâvût). Dâru İbn Kesîr. Dımaşk – Beyrût.
- İbnu's-Şalâh, E. A. (1992). *Ṭabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*. (Thk. Muhyiddin Ali Necîb). Darü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye. Beyrût.
- Kandemir, M. Y. (1994). "Ebû Dâvûd es-Sicistânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. TDV Yayınları. İstanbul.
- Kâtib Çelebi, M. (1941). *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*.: Mektebetü'l-Müsennâ-Dâru İhyâit-Türasi'l-Arabî. Bağdat.
- Kâtib Çelebi, M. (2010). *Süllemü'l-vüşûl ilâ ṭabakâti'l-fuhûl*. (Thk. Mahmud Abdülkadir el-Arnaût). Mektebetu İrsika. İstanbul.

- Kettânî, E. A. (2000). *er-Risâletü'l-mustetrafe*. (Thk. Muhammed el-Muntasır b. Muhammed ez-Zemzemî). Darü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye. Beyrût.
- Mansûrî, E. T. (2006). *İrşâdü'l-kâsî ve'd-dânî ilâ terâcimi şüyûhi't-Taberânî*. Dâru'l-Keyân. Riyad.
- Mansûrî, E. T. (2007). *ed-Delilü'l-muğnî li şüyûhi'l-Îmâm Ebi'l-Hasen ed-Dârekutnî*. Dâru'l-Kiyân. Suudi Arabistan.
- Masna'î, E. A. (2005). *Misbâhu'l-erib fî takrîbi'r-ruvâti'l-lezîne leysû fî Takrîbi't-Tehzîb*. San'a: Mektebetü San'â el-Eseriyye, 1426/2005.
- Mizzî, E. H. (1980). *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*. (Thk. Beşşâr Avvâd Marûf). Müessesetü'r-Risâle. Beyrût.
- Moğultay b. Kılıç, E. A. (2001). *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*. (Thk. Adil b. Muhammed-Üsâme b. İbrâhim). el-Fârûku'l-Hadîse. Kahire.
- Murtazâ ez-Zebîdî, E. F. (2001). *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. Thk. Ali Hilalî v.dğr. 40 clit. Küveyt: Matbaatü Hükûmeti Küveyt, 1987-2001.
- Sehmî, E. K. (1984). *Su'âlâtü Hamza b. Yûsuf es-Sehmî*. (Thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir). Mektebetü'l-Maârif. Riyâd.
- Sem'ânî, E. S. (1962). *el-Ensâb*. (Thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemenî v.dğr.). Meclisü Dâireti'l-Maârifî'l-Osmaniye. Haydarabad.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, E. M. (2013). *Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-a'yân*. (Thk. Kâmil Muhammed el-Harrât v.dğr.). Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye. Dımaşk.
- Sönmez, M. A. (1999). "İbn Hibbân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. TDV Yayınları. İstanbul.
- Sübkî, E. N. (1992). *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*. (Thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî-Abdülfehtâh Muhammed el-Hulv). Dâru Hier. Kahire.
- Yâkût el-Hamevî, E. A. (1995). *Mu'cemü'l-büldân*. Dâru Sâdır. Beyrût.
- Zehebî, E. A. (1963). *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdir-ricâl*. (Thk. Ali Muhammed el-Buhârî). Dâru'l-Marife. Beyrût.
- Zehebî, E. A. (1985). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. (Thk. Şu'ayb el-Arnaût). Müessesetü'r-Risâle. Beyrût.
- Zehebî, E. A. (1998). *Tezkiretü'l-huffâz (Tabakâtü'l-huffâz)*. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye. Beyrût.
- Zehebî, E. A. (2003). *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(tabakâtü'l-)meşâhîr ve'l-a'lâm*. (Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf). Dâru'l-Garbi'l-İslâmî. Beyrût.